

İLK DÖNEM HÂRICÎ KAYNAKLARINA GÖRE HZ. OSMAN *

THE CALIPH OSMAN ACCORDING TO THE
EARLY KHARIJI REFERENCES

Adem LÖK**

Özet

Her bir mezhep mensubu, kendi mezhebini hak mezhep kabul eder. Hâricîler de kendilerini, hak yolunu takip edenler olarak görmekteyiz. Hâricîlerin tarih sahnesine çıkışları, Hz. Ali döneminde meydana gelen Sıffin ve Tahkîm olaylarının bir sonucu olarak görülmektedir. Hâricîlerin ilk ortaya çıkışlarıyla ilgili bilgiler, genellikle, diğer mezhep mensupları tarafından telif edilmiş tarih ve makâlât türü eserlerde yer almaktadır. Ancak, ilk döneme ait Hâricî kaynaklara bakıldığında, bu bilgilerden farklı olarak, Hz. Osman ve onun döneminde meydana gelen dinî, siyasî ve sosyal olaylara dikkat çekilmektedir. Aynı şekilde, Hâricîlerin bir fırkası olan İbâdîler de, mezhepsel fikirlerini Hz. Osman döneminde meydana gelen bazı olaylara dayandırmaktadırlar. Bu nedenle Hâricîleri anlamak için, onların Hz. Osman hakkındaki görüşlerini de bilmek gerekmektedir.

Anahtar kelimeler: Hâriciler, İbâdhis, Hz. Osman, Mezhep, Tarih.

Abstract

Each member of a sect, deserve accept their own sect include Kharijites. The stage of history output of Kharijites, occurred is seen as a result of the events of Sıffin and Tahkîm during the period of Caliph Ali. Other sect members wrote always about emergence of first to Kharijites. This knowledge located in history and maqalat books. But, in early period books that source of Kharijite, it was point out occurring religious, political and social events in Caliph Osman's period. Also, İbâdhis, which is a sect of Kharijites, sectarian ideas is basing some events of Caliph Osman's occurred during the period. Thus, to understand the Kharijites, we also need know their opinion about Caliph Osman.

Key Words: Kharijites, İbâdhis, Caliph Osman, Sect, History,

* Bu Makale, Erzurum Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsüne 2011 yılında sunulan "Hâricilere Göre Hz. Osman" adlı yüksek lisans seminer çalışmasının genişletilmiş ve düzenlenmiş halidir.

** Arş., Gör., Muş Alparslan Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi. e-mail: a.lok@alparslan.edu.tr

GİRİŞ

Herhangi bir mezhebin ortaya çıkışını tek bir olayla izah etmeğe çalışmak, o mezhebin zihniyet yapısını anlamada yetersiz olacaktır. Mezhepler, tek bir renkten oluşmadığı gibi aynı mezhep, tarihi süreç içerisinde farklı coğrafya ve zamanlarda değişik renklere sahip olabilmektedir. Ayrıca bir mezhep sahip olduğu ana renginden başka ara renklere de sahiptir. Dolayısıyla toplumda meydana gelen dinî, siyasî veya sosyal olaylardan sadece birisini, herhangi bir mezhebin doğuşuna sebep olarak göstermek de isabetli bir yaklaşım olmayacaktır.

Tarihsel süreç içerisinde cereyan eden toplumsal ve dinî hareketler, mezhepler ve fırkalar, bir gecenin ürünü değillerdir. Onların bir hazırlık dönemlerinin (Yıldız, 1999: 59) olduğunu göz önünde bulundurarak ortaya çıkış anlarının öncesinden teşekkülüne kadar geçirdiği süreçleri tespit etmek gerekmektedir. Mezheplerin, içinde doğup-geliştikleri toplumsal yapıların karakteristik özellikleri ve tarihî tecrübelerin uzantıları, onların itikâdî görüşlerini ve inançlarını etkileyerek, düşünce sistemlerine tesir etmektedir (Akoğlu, 2007, XXIII: 317). Bunun sebebi, dinin ilahî olma özelliğine rağmen mezheplerin beşerî özelliğe sahip olmalarıdır (Kutlu, 2005: 396).

İlk mezhep olması sebebiyle, fırkalaşma ve fikri ayrılık tecrübeleri Hâricîler üzerinden yaşanmıştır. Bu hususta onların kendi fikir ve düşüncelerinden ziyade eylemlerinden bahsedilmektedir. Hâricîliğin büyük oranda siyasî olayların sonucunda ortaya çıkmasından dolayı ilk Hâricîler, kuramcı olmayıp, eylemci olmakla nitelendirilmişlerdir (Yıldız, 1999: 138). Fakat sadece bu eylemler üzerinden hareket ederek Hâricîleri anlamaya çalışmanın yetersiz olacağı aşîkârdır. Diğer bir ifadeyle, Hâricîlerin sadece Sıffin ve Tahkîm olayı sonucu bir anda orta çıktıklarını söylemek, İslam düşünce tarihini derinden etkileyecek bir yapıyı anlamada yetersiz kalacaktır.

Hâricîler, İslâm tarihinde siyasî, dinî ve sosyal olaylar sonucu bir zümre halinde ortaya çıkan ilk mezheptir. Onlar, genelde görüş ve fikirlerini, tahkim olayı sürecinde ve sonrasında “İlâ hükme illâ lillâh/hüküm yalnız Allah’ındır” (Şehristânî, 2008: 109; İbnu’l-Esîr, 1987, III: 202, 203; Fığlalı, 1983: 53 – 1997, XVI: 169) anlayışları etrafında şekillendirmişlerdir. Bununla birlikte Hâricîler dinî ve siyasî görüşlerini sadece Hz. Ali dönemi olaylarına değil; aynı zamanda Hz. Osman ve dönemindeki olaylara da bağlamaktadırlar. Hâricîler Hz. Ali’den ayrılıp Harura’da bir araya geldiklerinde durum değerlendirmesi yaparak dikkat çekici kararlar almışlardır. Lider konumunda olan bu ilk Hâricîlerin evlerinde yapılan toplantılarda alınan kararlar özet olarak üç başlıkta ele alınabilir. Bunlar; Hüküm yalnız Allah’ındır. Yönetim; şûra ile yapılır ve el-emr bi’l-ma’rûf ve’n-nehî ani’l-münker vardır (Dineverî, 2007: 255; İbnu’l-Esîr, 1987, III: 213; İbn Kesir, X: 578)

Hâricîlere ait ilk dönem kaynaklardan bazıları günümüze kadar ulaşabilmiştir. Erken döneme ait olan bu kaynaklar Hâricî bir grup olan İbâdîlere aittir. Makalemizde temel

aldığımız bu kaynaklar; Sâlim b. Zekvân (I/VII. Yüzyılın sonları)'ın *es-Sîre*, İbn Selâm el-İbâdî (273/886)'nin *Kitâbun fîhi Bed'u'l-İslâm ve Şerâiu'd-Dîn*, Ebû Abdullah Muhammed b. Saîd el-Ezdi el-Kalhâtî (IV/X.yüzyıl)'nin *el-Kesf ve'l-Beyân*, Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî (III/IX. Yüzyıl)'ın *Tefsîru Kitâbillâhi'l-Azîz* adlı eserleridir. Sonraki dönemlerde telif edilmiş İbâdî kaynaklardan Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Saîd eş-Şemâhî (928/1522)'nin *Kitâbu's-Siyer*, Ebu Muhammed Abdullah b. Humeyyid es-Sâlimî (1332/1914)'in *Tuhfetu'l-A'yân bi-Sîretti Ehl-i Umân* adlı eserleri de diğer yararlandığımız kaynaklardır. Bu kaynakları önemli kılan, müelliflerinin Hâricî/İbâdî olmasıdır. Ayrıca hem ilk dönem, hem de sonraki dönemlere ait olan bu eserler, bize bir mezhep olarak Hâricîleri birinci elden öğrenme olanağını sağlamaktadır.

Yukarıda isimlerini zikrettiğimiz kaynaklar, Sünnî kaynaklarda yer alanlardan daha farklı bilgiler de içermektedir. Bu kaynaklarda Hz. Ali'den ziyade Hz. Osman eleştirilmektedir. Hâricîlere ait dinî ve siyasî görüşler Hz. Osman üzerinden şekillenmektedir. Hz. Osman hakkında eleştirel bilgilerin olması hayli dikkat çekicidir. Çünkü tarih ve makalât türü kaynaklarımızda, genellikle onların Hz. Ali'den ayrılış süreci ile Hz. Ali ve yanındakileri tekfir etmeleri üzerinde durulur. Fakat İbâdî müellifler, daha ziyade Hz. Osman ve onun hilafetinin ikinci yarısında meydana gelen olaylar üzerinde çok durmuşlardır.

Hâricîler, Hz. Osman'a karşı gelenlerin içerisinde bir kısım sahabenin ileri gelenlerinin olmasını (Yıldız, 2010: 50), kendi muhalif anlayışlarına sebep olarak göstermişlerdir (İbn Sellam, 1986:105-108). Kalhâtî'ye göre, Hz. Osman'a karşı gelenler Kur'an'a, Sünnet'e uyanlar ve ilk iki halifenin yolundan gidenlerdir. Tıpkı onlar gibi Hâricîler de hakkı yerine getirenlerdir (Kalhâtî, 1980, II: 221; Sâlimî, 1961, I: 60). Kalhâtî, kendilerini müslümanların çoğunluğunun yer aldığı aynı tarafla özdeşleştirmektedir. Bu kaynaklara göre Hâricîler, Hz. Osman dönemine kadar Kur'an'a, Sünnet'e uyanların, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in yolundan gidenlerin üzerinde bulunduğu "İstikamet Ehli"nden olduklarını söylemektedirler (Kalhâtî, 1980, II: 471).

Kalhâtî, Hz. Osman döneminin ikinci altı yılından Hâricîlerin ortaya çıkış dönemine kadar olan süreçte ihmal edilen bir konuya da dikkat çekmektedir. Söz konusu ihmal edilen konu ise, adaletle hükmetmeyen imamı azletmek için "el-emr bi'l-ma'rûf ve'n-nehî ani'l-münker" in artık yapılmadığıdır. Ona göre Hâricîler bu görevi yeniden yapmaya başlayanlardır. (Kalhâtî, 1980, II: 473, 474).

Hemen hemen tüm Hâricîler, Hz. Osman'ın ilk altı yıllık hilafet dönemini meşru kabul ederken; ikinci altı yıllık dönemini meşru kabul etmezler (Eş'arî, 2005: 130). Onların kendi mezhepsel fikirlerini Hz. Osman üzerinden temellendirmeye dönük çalışmalarını dikkate almak, onları ve yaşanan siyasî olayların tarihî arka planını daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır.

HARİCÎLERİN HZ. OSMAN'I ELEŞTİRDİKLERİ HUSUSLAR

1-Siyasî Meseleler

Hâricîlerin kendi kaynaklarına göre Hz. Osman, imamette bulunduğu sürenin ilk altı yılında Allah'ın kitabı ve Peygamberin sünnetine göre amel etmiştir. Bu sebeple Müslümanlar da ona sahip çıkmış ve yanında olmuşlardır. Fakat Hz. Osman daha sonraki uygulamalarıyla bu çizginin dışına çıkarak dünyaya ve dünyevî işlere aşırı derecede meylenmiştir. Bu yüzden yeni bid'atler ortaya çıkarmış, akrabalarını aşırı bir biçimde kayırmıştır (İbn Zekvân, 2001: 80; İbn Sellâm, 1986: 105, 106; Kalhâtî, 1980, II: 210). Örneğin Hz. Osman, Hz. Peygamber'in arkadaşlarından olan fakihleri valilik görevlerinden azletmiş, yerlerine kendi akraba çevresinden olan kimseleri tayin etmiştir. İbn Zekvân, Hz. Osman'ın atadığı bu kişilerin, doğruyu bilmeyen cahiller, Hz. Peygamber'in sünnetini bilmeyen ve yaptıkları işlerin çoğunda kötülükler olan insanlar olduğunu söylemektedir (İbn Zekvân, 2001: 82). Hâricîlerin siyasî alanda eleştirdikleri konular içerisinde; Hz. Osman'ın, Allah'ın Rasulü'nün bir dönem dinden çıktığı için kanının dökülmesini istediği Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'i Mısır valiliğine ataması ve Ebû Zer'i Rebeze'ye sürgüne göndermesi (Şemmâhî, 1987, I: 35) gibi hususlar da yer almaktadır. Yeni atanan bu valiler Hz. Osman'ı zor duruma sokmuş; mesela, Kûfe'ye atadığı Velîd b. Ukbe, orada sarhoş iken namaz kıldırmıştır (İbn Zekvân, 2001: 80, 86; Yıldız, 2010: 46.).

Hâricîlere göre, Hz. Osman'ın yapmış olduğu yanlışlıklara itiraz eden sahabiler ve diğer insanlar cezalandırılmıştır. İyi niyetle uyarı yapanların sözlerine de Hz. Osman inanmamıştır. Onlardan bazılarını hakaret ederek bağırarak, hatta eziyet etmiş; bir kısmını da memleketlerinden sürmüştür. Ebû Zer, Âmir b. Abdullah, Huzeyfe b. el Yemân, Abdullah b. Mes'ûd, Zeyd b. Sûhân gibi sahabileri sürgüne göndermiş; Ammar b. Yâsir'i bağırsakları çıkıncaya kadar, Abdullâh b. Mes'ûd'u da buna benzer bir şekilde dövdürmüştür (İbn Zekvân, 2001: 84, 86). Kalhâtî ve İbn Zekvân, Hz. Osman döneminde sürgün edilenlerin bunlardan ibaret olmadığını, bunlardan başka Müslim el-Cühenî, Nâfi b. el-Hatâm, Kûfelilerden Ka'b b. Ebî Necde, Amr b. Zûrâre, Esved b. Sûhân, Esved b. Düreyh, Yezid b. Kays, Cündeb b. Züheyr el-Ezdî, Basrâ'dan Ammar b. Abdullah ve Mez'ûr el-Anberî gibi isimlerin de sürgün edildiklerini nakletmektedirler (Kalhâtî, 1980, II: 212; İbn Zekvân, 2001: 80, 82, 84, 86).

Zikrettiğimiz Hâricî müelliflerine göre, Hz. Osman dönemindeki bütün bu haksız uygulamaların yanısıra halifenin aleyhinde konuşanlar, ganimetlerdeki haklarından mahrum kalıyorlardı. Bazıları, sahip oldukları servete el konularak, bazıları kırbaçlanarak, bazıları da tâzir ile cezalandırılıyorlardı (İbn Zekvân, 2001: 84). Dolayısıyla, Hz. Osman'ın bazı siyasî tercihleri Hâricîler tarafından eleştiri konusu olmuştur. Bu bakımdan Hâricîler ittifak halinde, olumsuz kabul ettikleri bu uygulamaların meydana geldiği Hz. Osman'ın hilafetinin ikinci altı yıllık dönemini meşru görmemektedirler (Şemmâhî, 1987, I: 34;

Kalhâtî, 1980, II: 210, 221).

Hâricîlere göre, Hz. Osman dönemindeki bu uygulamalar Müslümanlar arasında bir muhalefetin başlamasına sebep olmuştur (Yıldız, 2010: 47). Bu muhalefetlerden en önemlisi Kûfe, Mısır ve Basra'da yaşayan bazı insanların, halifenin kötülüklerine engel olmak niyetiyle bir araya gelmeleridir (İbn Zekvân, 2001: 86). Halifeye karşı oluşan bu isyan mahiyetindeki direniş daha sonraki dönemlerde de çok tartışılmıştır. Hâricîler bu grubun haklı olduğuna, Hz. Osman'ın ise haksız olduğuna inanmaktadırlar. Kalhâtî, bir araya gelen bu insanlara Hz. Peygamber'in eşlerinin de destek verdiğini söylemektedir. Örnek olarak da Hz. Aişe'nin, eline Kur'an'ı alarak dışarı çıkıp: *"Allah'a şehâdet ederim ki Osman, bu Kur'an'da olanı inkâr etti"* dediğini nakletmektedir (Kalhâtî, 1980, II: 214, 229).

Kalhâtî, Hz. Osman'ın tüm yanlışları düzelteceğine dair söz verdiğini, bundan dolayı da Medine'ye gelen insanların, Hz. Osman'ın sözlerinden, itiraf ve tövbesinden dolayı onun Hakk'a döndüğüne inanarak geri döndüklerini söylemektedir (Kalhâtî, 1980, II: 215). Hz. Osman kararlarında daha dikkatli davranmış, Velîd b. Ukbe'yi de içki içtiği için kamçılattı (İbn Zekvân, 2001: 86).

Medine'ye gelenler, memleketlerine geri dönerlerken yolda Ebû'l-A'ver es-Sülemî adında bir adamın üzerinde Hz. Osman'ın mektubunu bulmuşlardır. Mektupta valilere isyancıların cezalandırılmaları talimatı yer alıyordu. Bunun üzerine geri dönerek halifeye bu mektubu sordular. Fakat Hz. Osman bu mektuptan haberdar olmadığını söylese de pek inanmadılar (Şemmâhî, 1987, I: 35; Kalhâtî, 1980, II: 215; İbn Zekvân, 2001: 88; İbn Sa'd, 2001, III: 64, 65, 66). İbn Zekvân, halifenin söz konusu mektup hakkında her hangi bir mazeret ileri sürmemesini ve *"bu konuda bilgim yok"* demesini onun zor durumda kalmasına bağlamaktadır (İbn Zekvân, 2001: 88).

Kalhâtî, isyancılarla Hz. Osman'ın anlaşma çabalarını, isyancıların haklılıklarına delil göstererek şöyle nakletmektedir: *"Onlar halifeye: 'Bundan önce Allah'ın dininde seni önemserdik. Hilâfet işinde artık kendini azlet, biz de kendi aramızdan adil olan, din ve kendi canlarımız konusunda emin olacağımız kişiyi seçelim' demişlerdir"* (Kalhâtî, 1980, II: 215). Fakat bilindiği gibi Hz. Osman, gelenlere karşı çıkararak Allah'ın kendisine giydirmiş olduğu hilafet gömleğini çıkarmayacağını söylemiştir (Şemmâhî, 1987, I: 39, 40; İbn Sellâm, 1986: 105).

Hilafetten azledilmek istenen Hz. Osman, isyancıların isteklerini yerine getirmeyince iyice artan karışıklık döneminde kendi evinde 18 Zilhicce 35/ 17 Haziran 656 tarihinde öldürüldü (Kalhâtî, 1980, II: 219, 220).

Kalhâtî, Hz. Osman'ın öldürülmesinin tüm Müslümanların istediği bir iş olduğunu söylemektedir. Ona göre, Hz. Osman'ı öldürenler, hakkı yerine getirmişlerdir. Bütün

Müslümanlar, yaptığı adaletsizlik ve bid'atler sebebiyle Osman'ın öldürülmesi gerektiği konusunda hemfikirdirler. Hz. Peygamber, “*Ümmetim dalâlet üzere birleşmez*” dediğine göre Müslümanların yaptığı iş, doğru bir iştir (Kalhâtî, 1980, II: 221). Görüldüğü üzere Kalhâtî, Hz. Osman'ın öldürülmesini ümmetin hakkı yerine getirme adına bir icmâ olarak değerlendirmektedir. O'na göre, eğer Hz. Osman haklı olsaydı Medine'de bulunan sahabenin önde gelenleri olan Muhâcir ve Ensâr isyan hareketlerine ve onun öldürülmesine müsaade etmezlerdi (Kalhâtî, 1980, II: 220).

Hâricîlerin Hz. Osman ve onun icraatlarına olan tepkileri, anlaşılacağı üzere, oldukça serttir. Onlara göre insanlar, artık Hz. Osman'ı hilafette görmek istememektedirler. Buna delil olarak da Medinelilerin Hz. Osman'ın öldürülmesine engel olmalarını göstermektedirler. Çünkü onlara göre bu olay, icraatları neticesinde meşruiyetini kaybederek artık azledilmeyi hak eden yönetimdeki bir imamın iktidardan indirilmesinden ibaretti. Aynı şekilde bu eylem, Müslümanların meşru bir hakkıydı ve üstelik gizlice de öldürülmemişti (Yıldız, 2010: 51; Kalhâtî, 1980, II: 227). Hz. Osman'a isyan edenler de, Hz. Osman'ı itham ettikleri “zayıflık ve zulüm” sebebiyle isyanlarını meşru görmüşlerdir. Bu sebeple Hâricîler, daha sonraki dönemlerde de, yöneticilerinin zayıflığını, sürekli isyan etmelerinin meşruluğuna bir gerekçe olarak göstermişlerdir (Mustafa, 2001: 232).

Hz. Osman'ın iç karışıklıklar neticesinde öldürülmüş olması, Müslümanlar arasında kapanması mümkün olmayan bir yara açmış ve çeşitli fikrî ihtilafların ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Watt, bu olaylara dikkat çekerken, Hâricîlerin ortaya çıkışlarının başlangıç noktası olarak Hz. Osman'ın kendi evinde öldürülmesini göstermektedir (Watt, 2010: 11). Fakat bu dönemde Hâricîler mezhepsel bir zümre olarak henüz teşekkül etmemişlerdir. Bir mezhep olarak ortaya çıktıkları Hz. Ali dönemindeki Sıffin savaşı ve Tahkîm olayından sonra Hz. Osman'ı eleştirmeye başlamışlardır. Kendi mezhebî görüşlerini de yine Hz. Osman üzerinden oluşturmaktadırlar. Daha sonraları Hz. Osman'ın öldürülmesini hep savunarak “Osman'ı hepimiz öldürdük” (İbn Sellâm, 1986: 107; Yıldız, 2010: 52) demişlerdir. Zira Hz. Ali'den ayrılan Hâricîler, Hz. Ali'yi, genel olarak, sadece tahkim olayından dolayı tekfir etmekte idiler (Eş'arî, 2005: 102; Şehristânî, 2008: 109; Bağdâdî, 2008: 54, 55).

Hâricîlerin hem Hz. Ali'yi, hem de Hz. Osman'ı tekfir etmelerindeki sebepler farklıdır. Hz. Ali'yi tekfir etmelerinin sebebi, Hz. Ali'nin işlemiş olduğu bir amelin, küfrü gerektirmesidir. Bu amel de Tahkîm'i kabul etmesidir. Sadece Hz. Ali değil, Tahkîm'i kabul edenlerin tamamı küfre girmişlerdir. Hz. Ali de Tahkîm'i kabul edenlerden sadece birisidir. Eğer tevbe ederlerse küfürden kurtulurlar.

Hâricîlere göre, Hz. Osman'ın tekfir edilmesi ise bizzat kendisinden kaynaklanmıştır. Çünkü Hz. Osman, Kur'an ve Sünnet'e uymamış, kendisinden önceki halifelerin ve sahabenin yolunu terk etmiştir. Dine aykırı işler yapmayı sürdürmüş bundan dolayı Müslümanlar tarafından öldürülmüştür.

2-Dinî Meseleler

Hâricîlerin, Hz. Osman'ı eleştirdikleri konular arasında bazı dinî meselelerin olması hasebiyle onlar, Hz. Osman'ı “yeni bidatler ortaya çıkarmakla” itham etmişlerdir. Çünkü Hâricîler'e göre Hz. Osman, ikinci altı yılında bazı uygulamalarıyla Kur'an ve Sünnete açık bir şekilde aykırı davranmıştır (Kalhâtî, 1980, II: 210; İbn Zekvân, 2001: 82).

Hâricîler; Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in Mina'da iki rekât namaz kılmalarına rağmen Hz. Osman'ın dört rekât kılmasını, Abdullah b. Mes'ûd ve Ubey b. Ka'b'a Kur'an okumayı yasaklamasını, Hz. Peygamber'in, “*Kur'an, yedi harf üzere nazil oldu*” demesine rağmen insanlara bir harf üzere Kur'an okumayı emretmesini ve bundan dolayı da diğer Mushafı yaktırmasını, sünnete aykırı olarak altın ve gümüş biriktirmesini (Kalhâtî, 1980, II: 210; Şemmâhî, 1987, I: 34, 35; İbn Sellâm, 1986: 105; İbn Zekvân, 2001: 82) sürekli gündeme getirerek eleştirmişlerdir. Kalhâtî, Hz. Osman'ın diğer mushafı yaktırmasını eleştirirken Ebû Zer'in: “*Ey Osman! Allah'ın kitabını yakma! Allah da senin cildini ve kanını yakar*” şeklinde itiraz ettiğini nakletmektedir. Aynı şekilde o, “*Kim Kur'an'ı indirildiği günkü gibi okumayı isterse, İbn Ümmi Abd (Abdullah b. Mes'ûd) gibi okusun.*” (Kalhâtî, 1980, II: 210) şeklinde bir hadis rivayet ederek Abdullah b. Mes'ûd'a Kur'an okumayı yasaklamasını eleştirmektedir.

Kalhâtî, Hz. Osman'ın Kûfe'ye vali olarak atadığı Velid b. Ukbe'nin, orada insanlara sarhoş iken namaz kıldırmasının Kur'an ve Sünnete aykırı olduğunu belirterek Hz. Osman'ın artık sahabeden sayılmaması gerektiğini söylemektedir. (Şemmâhî, 1987, I: 34; Kalhâtî, 1980, II: 212; Yıldız, 2010: 46). Çünkü ona göre Hz. Osman, söz konusu uygulama ile Kur'an'a, Sünnet'e ve kendisinden önceki halifeler Ebû Bekir ve Ömer'in uygulamalarına aykırı davranmıştır.

Sıffin savaşı ve Hakem olayının devam ettiği günlerde, daha önce ordusu içinde sesli bir şekilde Kur'an okuduğuna şahit olan Hz. Ali, onlar kendisinden ayrıldıktan sonra; “*Niçin önceden olduğu gibi Kur'an tilâveti duymuyorum?*” diye sorunca çevresindekiler, “*Kurrâ orduğâhı terk etti*” diye cevap vermişlerdi (Kalhâtî, 1980, II: 240; Kafafî, 1970: 181). Bu nedenle ilk Hâricîlerden bir kısmının Kurrâ ehlinden olduğu bilinmektedir (Yıldız, 2004: 279). Hâricîler'in Hz. Osman hakkında yapmış oldukları eleştirilere delil olarak Kur'an'ı göstermeleri, halifenin zahiren Kur'an'a aykırı davrandığına inanmalarından kaynaklanmaktadır.

Hâricîlere göre, Hz. Osman, dinin bazı hükümlerini uygulamamış; böylece, kendisine yönelik isyan, meşru ve gerekli bir hale gelmiştir (Demircan, 2000: 43; Yıldız, 2010: 52). Onlara göre en önemli şey, hükmün yalnızca Allah'a ait olmasıdır (Dineverî, 2007: 255; Şehristânî, 2008: 32). Kişilerin bu hükümlere aykırı davranması ya da yeni hükümler koyması olanaksızdır. Nitekim bu tepkilerini Sıffin savaşında da şöyle dile getirmişlerdir: “*Ey Allah'ın düşmanları! Siz Allah'ın emrine muhalefet ettiniz.*” (İbnu'l-Esîr, 1987, III: 147).

3-Ganimetlerin Dağıtılmasında Haksızlık Yapıldığı İddiası

İbn Zekvân, Hz. Osman'ı eleştirirken; onun hilafetinin ilk yıllarındaki adaletli yönetimini bozduğunu, dünya malına meylettiğini, sünnetin dışına çıktığını, yeni bidatler ortaya çıkardığını, akrabalarını kayırdığını söyledikten sonra kime ne kadar mal verildiğini nakletmektedir; Hâris b. Hakem'e Bayreyn gelirlerini, Velîd b. Ukbe'ye Kelb'in gelirlerini, Hâris b. Nevfel'e 1130 dirhem verilmesini istemesi, Beytu'l-Mal'a bakan ve güvenilir birisi olan Abdullah b. Erkam'ı kovması gibi örnekleri sıralamaktadır. İbn Zekvan'a göre Hz. Osman'ın bunları yapması, Allah'ın hükmünün dışında bir hüküm vermesi anlamına gelir. Çünkü Allah, Kur'an'da "*Kim Allah'ın indirdiğinden başka hüküm verirse, işte onlar kâfirlerdir.*" (Maide 5/44, 45) buyurmaktadır (İbn Zekvân, 2001: 78, 80).

İbn Zekvân'a göre Hz. Osman, bedevîlerin cihada çıkmasını, sırf ganimetlere ortak olacakları endişesi ile engellemiştir. Aynı müellif, Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in bedevîleri cihada çağırdığını, onların da cihad faaliyetlerine yardımcı olduğunu ve sonuçta ganimetten pay aldıklarını ileri sürerek Hz. Osman'ın, Hz. Peygamber'in sünnetini terk ettiğini ve doğru olmayan bir yola saptığını belirtmektedir (İbn Zekvân, 2001: 82).

Şemmâhî ise ganimetler hususunda, Hz. Osman'ın Bahreyn ve Umân halkını, zekat malları satılınca kadar, mal satmaktan men edişini (Şemmâhî, 1987, I: 36) eleştirmektedir. Bedir ehlinin ganimetlerdeki paylarını azaltmasının, Hz. Peygamber ve önceki iki halifenin uygulamalarına ters olduğunu belirten Şemmâhî, Hz. Osman'ın öldürülmesini meşru bir eylem görerek Müslümanların haksızlığa karşı bir tavır olarak ele almaktadır (Şemmâhî, 1987, I: 39, 40).

Kalhâtî, Hz. Osman'ın isyan sonucu öldürülmesinin ganimet ya da mal hırsından dolayı olmadığını şöyle izah etmektedir: "*Müslümanlar Osman'ı öldürdüğünde kimse onun kanunun dışında hiçbir şeyini helal görmemiş, ailesini esir almamış ve malını da ganimet olarak görmemiştir*" (Kalhâtî, 1980, II: 419). Kalhâtî'nin bu ifadelerinden Hâricîlerin, ganimet ya da mal hırslarının olmadığı ve sadece Hak'tan yana tavır aldıkları düşüncesini taşıdıkları anlaşılmaktadır. Çünkü Hâricîlere göre, halkın seçtiği yönetimdeki imamaleti temsil ettiği ve zulümden kaçındığı, şeriatı uyguladığı ve sapkınlıktan uzak durduğu sürece itaate layıktır; fakat Hak'tan ayrıldığında, eğer görevi bırakmazsa azledilmesi ve katledilmesi gerekmektedir. (Şehristânî, 2008: 38, 110)

Hâricîlerin ganimetlerle ilgili bazı tavırlarının olduğu bilinmektedir. Örneğin, Cemel savaşında Hâricîler, Hz. Ali'nin yanında yer almışlardı. Savaş sonunda Hz. Ali'ye itiraz edenler de Hâricîlerdi. Onlara göre kendileriyle savaşılmayı hak eden kimselerin mallarının da ganimet olarak alınması gerekmektedir. Hâricîler, Hz. Ali'nin Cemel'de ganimetlerle ilgili tutumunu kendisinden ayrıldıktan hemen sonra, eleştiri konusu yapmışlardı (Bağdadî, 2008: 57.; Demircan, 1996: 92)

Hâricîlerin bu tür iddiaları, insanlar arasındaki rahatsızlıkların göstergesidir. Hz. Osman'a isyan edenlerin ve Hâricîlerin tamamen ganimet ruhuyla hareket ettiklerini söylemek güçtür. Çünkü Hz. Osman dönemindeki isyan olaylarının, zenginler ile fakirler arasındaki bir savaş olduğu söylenemez. Başkaldıranların önderleri yoksul değillerdi. İhtilaflar, ganimetlerin dağıtımını elinde tutan yönetimin ele geçirilmek istenmesi ve dağıtımın sebep olduğu sorunlardan kaynaklanıyordu (Câbirî, 2001: 245). Bununla birlikte o dönemki ganimet dağıtımından Hâricîlerin de büyük bir rahatsızlık duydukları ve daha sonraki dönemlerde bunu dile getirdikleri anlaşılmaktadır.

4-Kabilecilik Anlayışının Etkisi

Hâricîlerin ortaya çıkışlarında, imâmete geçecek kişinin belirlenmesiyle ilgili âdil ve hür olmak şartıyla herkesin hilafete gelebileceğini ifade etmeleri (Şehristânî, 2008: 110), Kureyş karşıtlığı olarak değerlendirilmiştir (Câbirî, 2001: 307). Bu, aynı zamanda Hâricîlerin Hz. Ali'den değil Kureyş'ten ayrıldıkları anlamına gelebilir.

İlk ihtilaf olarak zikredilen "imâmet" konusuyla (Fığlalı, 1999: 23) alakalı olarak "Kim halife olacak?" sorusuna verilecek cevap, aynı zamanda "halife hangi kabileden olacak?" sorusunun da cevabı olacaktır. Çünkü Arap geleneğinde kişi, kabilesinden ayrı düşünülemezdi. Kurumsallaşmanın yeterince gelişmediği bu aşamada halife olacak kişinin gücünün önemli bir kısmı kabilesinin gücüne bağlıydı (Akyol, 2000: 26).

Hâricîlerin kabileleri, genellikle Rabîa ve Temîm kabilesinin boylarından oluşmaktadır. Rabîa kabilesi ile Kureyş'in mensubu olduğu Mudar kabileleri arasında kökleri Cahiliye dönemine kadar uzanan rekabet ve ayrılıklar vardır. Onlar, Kureyş'in halifelik kurumunu tekeline aldıklarını ve bununla diğer kabilelere tahakkümde bulduklarını düşünüyorlardı. Bu nedenle Kureyş'in otoritesini istemiyor ve ona kin duyuyorlardı (Yıldız, 1999: 95). Böylelikle, İslam'ın ortadan kaldırdığı cahiliye devri kabilecilik anlayışı, İslâmî kılıkta yeniden gündeme gelmeye başlamıştı (Hatipoğlu, 2005: 61-63). Kureyş'e olan tepkilerini zaman zaman dile getiriyorlardı. Hâricîlerin aralarında Kureyş mensubu kişilerin olmaması (Yıldız, 1999: 96, 97) düşünüldüğünde, özelde Kureyş'e genelde yönetime karşı bir muhalefet anlayışlarının olduğu görülür. Ayrıca Hâricîler, hem Kureyş'e, hem de yönetime karşı başkaldırının bir örneği olmuşlardır.

Hz. Osman'ın, Ümeyyeoğulları'na yönetimde fazlaca yer vermesi, aynı zamanda diğer Kureyş kabilelerinin de tepkisini çekmiştir (Demircan, 2000: 18). Fakat Hâricîler her iki kabile mensuplarını da yönetimde görmek istememişlerdir. Yönetime geçecek kişinin kim olacağı konusunda da "seçim" teklifini ileri sürmüşlerdir (Şehristânî, 2008: 110).

Hâricîlerin kabilecilik ruhuna tekrardan geri döndüklerine ve bu anlayışla hareket ettiklerine dâir örnekler mevcuttur. Mesela Abdullah b. Vehb er-Râsibî, hakem olayından sonra kendi evinde arkadaşlarıyla toplandıklarında onlara, "el-emr bi'l-ma'rûf ve'n-nehy

anı'l-münker"i tavsiye edip şöyle demişti: “*Halkı zalim olan bu köyden ayrılıp dağların eteklerine çıkalım*” (İbnu'l-Esîr, 1987, III: 213). Bu sözler, geçmişteki kabilecilik anlayışındaki bedevî hayata ve o yaşamdaki sınırsız özgürlüklere özlemin bir ifadesi gibi gözükmektedir (Akıncı, 2004: 64). Diğer bir örnek ise; Hakem olayı kabul edildikten sonra Hz. Ali'nin saflarında Abdullah b. Abbâs'ın adaylığı gündeme geldiğinde “*hayır; Mudar'dan iki kişi hakemlik yapamaz*” söylemlerinde de bu düşünceyi görmek mümkündür (Yıldız, 1999: 103; Ayar, 2008: 61). Hz. Ali, Abdullah b. Habbab b. Eret'in katillerini istediğinde, Hâricîlerin “*onları biz hep birlikte öldürdük*” (İbnu'l-Esîr, 1987, III: 219; İbn Kesîr, 1998, X: 649; İbn Abdırabbih, 1983, II: 234; Müberred, ts., III: 1105) diye karşılık vermeleri de onların cahiliye dönemindeki “kabileci anlayış” ile hareket ettiklerini göstermektedir.

Bu rivayetlere rağmen Hâricîler, kendi mezhep mensuplarının kabilecilik ruhunu taşımadıkları ve bedevî bir anlayıştan uzak oldukları kanaatini taşırlar. Kalhâtî, Nehrevân savaşından sonra Hz. Ali'nin yaptıklarından pişmanlık duyduğunu ve “*Ne kötü iş yaptık! Aramızdaki en iyi ve bilgili insanları öldürdük*” dediğini nakletmektedir (Kalhâtî, 1980, II: 252; Yıldız, 2010: 81). Şemmâhî ise, Nehrevân'dan sonra Hz. Ali safında yer alan bazı askerlerin kamptan ayrılmasını, Nehrevân'da toplumun seçkin insanlarını öldürdükleri için pişman olmalarına bağlar (Şemmâhî, 1987, I: 52, 53).

Abdullah b. Habbab'ın ve hamile eşinin öldürülmesi olayı, Hâricî zihniyetinin tezahürü olarak değerlendirilmektedir. (Bağdadî, 2008: 56; İbn Sa'd, 2001, III: 30; Mes'ûdî, 1973, II: 415; Belâzurî, 1996, III: 142; İbn Abdırabbih, 1983, II: 234; Müberred, ts., III: 1134; İbnu'l-Esîr, 1987, III: 218; Dineverî, 2007: 258). Bu, Hâricîler'in en çok eleştirildikleri olaylardan biridir. Bu şiddet olayının gerçekleştiğini kabul eden İbn Zekvân, bunu yapanların gerçek Hâricîler olmadığı ve kendilerinden birileri olarak kabul etmedikleri kişiler olduğu fikrindedir. Bunu yapanların ise Ezârika'dan bir grup olduklarını söylemektedir (İbn Zekvân, 2001: 134).

Görüldüğü üzere Sâlim b. Zekvân, Hâricîler hakkında kötü intiba bırakan bu vahşiliği, kendilerinden ayrılan Ezarika grubunun yaptığını ve gerçek Hâricîlerin böyle bir zihniyete sahip olmadıklarını düşünmektedir. Bu olayı gerçek Hâricîlerin değil de Ezarika'nın yaptığını söyleyen diğer bir isim de Kalhâtî'dir. Kalhâtî'ye göre İbâdîler; Kitap, Sunnet ve İcmâ'ya uyan bir fırkadır (Kalhâtî, 1980, II: 470). Bu özelliklere sahip olan bir fırka söz konusu din dışı vahşet eylemlerinde bulunmuş olamaz.

5-Adaletsizlik Yapıldığına Dair İddialar

Hâricî düşüncesinde “adalet” konusu önemli bir yere sahiptir. Onlar, adaletin gerçekleştirilmesi için bütün işlerin Allah'ın emir ve yasaklarına uygun olarak yürütülmesi gerektiğine inanmışlardır (Şehristânî, 2008: 38; Teber, 2008: 70). Ayrıca, “İman” ve “İslâm” tanımları içerisinde “adaletle hükmetmek” şartını koymuşlardır (Kalhâtî, 1980, II: 473; İbn

Sellâm, 1986: 86, 93). Bağdadî, Hâricîler'in temel iki düşüncesinin olduğunu ifade eder: *"Birincisi; Hz. Ali, Hz. Osman, Cemel ashabi ve Tahkîme razı olanları tekfir etme, ikincisi ise; zalim imama karşı ayaklanma hususlarında birleşmeleridir"* (Bağdadî, 2008: 54).

Kalhâtî, Müslümanların, Hz. Osman'dan önce, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in adaletli olduklarından dolayı seçildiklerini şu şekilde izah etmektedir: *"Müslümanlar, işleri yürütecek, barışı sağlayacak, sadakayı koruyacak, orduyu düzenleyecek, cihad yapacak, işlerde tasarrufta bulunacak ve iyiliği emredip kötülüğü de yasaklayacak biri olarak Hz. Ebû Bekir'den başka faziletli birini görmediler. Çünkü o, ilk Müslümanlardan, ilk hicret edenlerden, Hz. Muhammed'i ilk sevenlerden, bilgisi ve kalbinde şecaati çok olan biriydi. Müslümanlar, bu özelliklerinden dolayı onu imam olarak seçtiler"* (Kalhâtî, 1980, II: 197). Kalhâtî'nin Hz. Ebû Bekir hakkındaki bu görüşleri, genelde Hâricîlerin kabul ettiği bir husustur (Şemmâhî, 1987, I: 19). Onlara göre Hz. Ebû Bekir, Kur'an'ı rehber edindi ve Sünnet'i uyguladı; hakkı uygulama hususunda önce adaleti gözetti sonra kendi vicdanına danıştı (İbn Zekvân, 2001: 76; İbn Sellâm, 1986: 70-72).

Hâricîlere göre, Hz. Ömer de tıpkı Hz. Ebû Bekir gibi Allah'ın Kitab'ı ile amel etti, Sünnet'i uyguladı, kendisinden önceki halifenin yolunu takip etti. Kur'an ve Sünnet'te bulamadığı konularda Hz. Ebû Bekir'in uygulamalarını örnek aldı, orada da bulamazsa işleri istişare ile halletti (İbn Zekvân, 2001: 76). Hz. Ebû Bekir'in önemi, onun Hz. Peygamber'e mağarada arkadaşlık etmesinden dolayıydı. Hz. Ömer ise hak ile batılı birbirinden ayıran birisiydi (İbn Sellâm, 1986: 76; Şemmâhî, 1987, I: 21-27).

İlk iki halifeden övgüyle bahseden Hâricîler, aynı düşünceleri Hz. Osman hakkında söylemekten imtina etmişlerdir. Bunun tersi olarak, Hz. Osman'ı Kur'an ve Sünnet'e aykırı tutumlarda bulunduğu, adaletsiz davrandığı, yeni bidatler ortaya çıkardığı gerekçeyle kınamaktadırlar (Kalhâtî, 1980, II: 221). İbn Sellâm, ilk iki halife olan Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in isimlerini anıp onlar hakkında bilgiler verdikten sonra, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin isimlerini zikretmemektedir (İbn Sellâm, 1986: 72-75). Ayrıca Hz. Ömer'den sonra Hz. Osman'ın seçilmesinin yanlış olduğunu, bunun sonucu olarak da Sıffîn ve Tahkîm olaylarının yaşandığını ve tefrikanın bu şekilde belirginleştiğini belirtmektedir. (İbn Sellâm, 1986: 106). Kalhâtî ise, yaptığı yanlış uygulamalardan dolayı, Hz. Osman'ın artık sahabeden sayılmaması gerektiğini belirtmiştir. (Kalhâtî, 1980, II: 212; Şemmâhî, 1987, I: 34, 38). Bundan daha ileri bir düşünce ise İbn Zekvân'dan gelmektedir. İbn Zekvân, Hz. Osman hakkında olumsuz düşündüğü hususları tek tek sıraladıktan sonra, *"Kim Allah'ın indirdiğinden başka hüküm verirse, işte onlar kâfirlerdir"* (Maide, 5/44, 45) ayetini zikrederek Hz. Osman'ın kâfir olduğunu ima etmektedir (İbn Zekvân, 2001: 78).

İbn Zekvân'a göre Hâricîler, umuma aykırı tavır ve düşüncelerden uzak durmuşlardır. O, Hâricîler'in, Hz. Osman'ın öldürüldüğü, Cemel ve Sıffîn savaşının yapıldığı fitne dönemi öncesi ilk Müslümanlar gibi düşündüklerini; onların işlerine uymayı, Kur'an'ı onlar

gibi yorumlamayı, onların yolundan gitmeyi kendi özellikleri arasında saymaktadır (İbn Zekvân, 2001: 130, 132).

Hâricîlerin Hz. Osman üzerinden kendi düşüncelerini temellendirmeleri, onların yönetime karşı duydukları öfkenin bir yansımasıdır. Çünkü özellikle ilk Hâricîler, eğer imam, yönetim şeklini değiştirirse ve Hak'tan ayrılırsa görevden uzaklaştırılmasının ve öldürülmesinin bir zorunluluk olduğu düşüncesindedirler (Şehristânî, 2008: 110). Bu da, Hâricîlerin adaletsiz bir imama karşı huruç etmelerini gerekli kılan “el-emr bi'l-ma'rûf ve'n-nehî ani'l-münker” ilkelerinin bir sonucudur. Zira Kalhâtî'ye göre, Hz. Osman döneminden beri kimsenin yapmadığı bu görevi yeniden yapmaya başlayanlar Hâricîlerdir (Kalhâtî, II. s. 473). Ayrıca onlara göre bu ilke dinî bir görevdir. Çünkü ma'rûf; İman/tevhid ve Allah'a itaat, Münker ise; Allah'a şirk/küfr ve ma'siyet (Huvvârî, 1990, I: 304-306; II: 151) anlamlarına gelir.

Hâricîlerin zalim imamın hurûçla öldürülebileceği anlayışı, daha sonraki dönemlerde İbâdîler tarafından biraz yumuşatılmışsa da benzer görüşlerin devam ettiği açıktır. Çünkü İbâdiyye fırkası, zâlim imama isyanı vâcib görmese de şartların uygunluğu halinde câiz kabul ederler. Adil imama ise isyan etmek câiz değildir (Eş'arî, 2005:130; Şehristânî, 2008: 110).

Sonuç ve Değerlendirme

Hâricîler, dört halife döneminde meydana gelen dinî, siyasî ve sosyal olayları kendi bakış açılarına göre değerlendirmeye tabi tutmuşlardır. Her ne kadar bir mezhep olarak Hz. Ali'den ayrılarak tarih sahnesine çıkmışsalar da onlar, Hz. Osman dönemindeki olaylarda haksızlığın karşısında yer aldıklarını ifade etmişlerdir. Aynı şekilde onlar, Hâricîliğin ortaya çıkışına neden olarak sadece Sıffîn savaşı ve Tahkîm olayını görmemektedirler. Onlara göre bu olaylar, Hâricî mezhebinin tüm yönlerini anlamaya yetmemektedir. Bundan dolayı Hâricî düşüncesinin ilk nüvelerinin, Hz. Osman dönemindeki meydana gelen dinî ve siyasî birtakım olaylar içerisinde teşekkül ettiğini ifade etmeye çalışmışlardır. Dolayısıyla Hz. Osman dönemindeki olaylara karşı gösterilen tepkilerin daha sonra Hâricîler tarafından geliştirilerek benimsendiği söylenebilir.

İlk dönem Hâricî kaynaklardaki bilgiler dikkate alındığında, Hâricîlerin Hz. Osman hakkındaki olumsuz eleştirileri sadece dinî konularla sınırlı olmayıp, çoğunlukla yönetimle alakalı bir takım siyasî meseleler hakkında olduğu görülmektedir.

Klasik İslâm tarihi kaynaklarında da Hz. Osman'ın yönetimle ilgili bazı tasarruflarının eleştiri konusu yapıldığına dair bilgiler yer almaktadır. Hâricî kaynaklarında ise eleştirilen bu konular, mezhepsel zihniyet doğrultusunda ele alınarak iş, Hz. Osman'ın tekfir edilmesine kadar vardırılmıştır. Hz. Osman'ın tekfir edilmesi, onun kendi döneminde olmayıp Hz. Ali döneminden sonraki dönemlerde tarihsel olayları geriye dönük yeniden yorumlama gayretleriyle yapıldığı anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Akıncı, F. (2004). *İlk İslam Fırkalarından Haricilerde İyiliği Emir ve Kötülükten Sakındurma Prensipleri-El-emr bi'l-ma'rûf ve'n-nehy ani'l-münker-*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE, İstanbul.
- Akoğlu, M. (2007). “Kebire ve İman Bağlamında Hâricîlik-Mu'tezile ilişkisi” *EÜSBED*, XXIII, /2, 317-339.
- Akyol, T. (2000). *Hâricîler ve Hizbullah- İslam Toplumlarında Terörün Kökleri-*, Doğan Kitapçılık, İstanbul.
- Ayar, K. (2008). “Hâricîlerin Hz. Ali'den Ayrılış Süreci”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VIII(I), 45-88.
- Bağdadî, A. (2008). *el-Fark Beyne'l-Fırak*, Çev.: Ethem Ruhi Fırlalı “Mezhepler Arasındaki Farklar”, TDV Yay., Ankara.
- Belâzurî, (1996). *Ensâbu'l-Eşrâf*, tahk.: Süheyl Zekkâr, Riyâd Zerkelî, Daru'l-Fıkr, Beyrut. I-XIII.
- Câbirî, M. (2001). *Arap-İslâm Siyasal Aklı*, Çev.: Vecdi Akyüz, Kitapevi Yay., İstanbul.
- Demircan, A. (2000). *Hâricîlik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi*, Beyan Yay., İstanbul.
- Dineverî, Ebû Hanife. (2007). *İslam Tarihi*, Çev.: Nusrettin Boleli, İbrahim Tüfekçi, Hivda İletişim Yay., İstanbul.
- Eş'ari, Ebû'l-Hasen. (2005). *İlk Dönem İslam Mezhepleri Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, Çev.: Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, Kabcacı Yay., İstanbul.
- Fırlalı, E. R. (1983). *İbadiyyenin Doğuşu ve Görüşleri*, AÜİF. Yay., Ankara.
- (1997). “Hâricîler”, *TDVİA*, İstanbul, XVI, 169-175.
- (1999). *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, Birleşik Yay., İstanbul.
- Hatipoğlu, M. S. (2005) *İslâm'da İlk Siyasî Kavmiyetçilik Hilafetin Kureyşliliği*, Kitâbiyât Yay., Ankara.
- Huvvârî, Hûd b. Muhakkem. (1990). *Tefsîru Kitâbillâhi'l-Azîz*, thk.: el-Hacc Saîd Şerîfî, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut. I, II.
- İbn Abdırabbih. (1983) *İkdu'l-Ferîd*, thk.: Müfîd Muhammed Kumeiha, Daru'l-Kütübü'l-İlmîyye, Beyrut.
- İbn Kesîr. (1998). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk.: Abdullah b. Abdulmuhsin, Daru'l-Hicr, yy.
- İbn Sa'd, M. (2001). *Tabakâtü'l-Kübra*, thk.: Alî Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hânicî, Kahire. I-XI.
- İbn Sellâm el- İbâdî. (1986). *Kitabun fihî Bedü'l-İslâm ve Şerâiu'd-Dîn*, thk.: Sâlim b.

- Yakûb, Daru'l-Sadr, Beyrut.
- İbn Zekvân, S. (2001). *es-Sîre*, thk. ve İngilizceye Çev.: Patricia Crone - Fritz Zimmermann, Oxford University Pres, New York.
- İbnu'l-Esîr. (1987). *el-Kâmil fi'r-Târih*, thk: Ebi'l-Fidâ Abdullah el-Kâdi, Daru'l-Küttübü'l-İlmiyye, Beyrut. I-XI.
- Kafafi, M. (1970). “Abû Sa'id Muhammed b. Sa'id al-Azdi al-Kalhâtî'ye Göre Hâriciliğin Doğuşu”, Çev.: Ethem Ruhi Fığlalı, *AÜİFD*, XVIII, Ankara. 177-191.
- Kalhâtî, el-Ezdi. (1980). *el-Keşf ve'l-Beyân*, thk: Seyyide İsmâ'il Kâşif, Umman. I-II.
- Kutlu, S. (2005). “İslâm Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu”, İslami İlimlerde Metodoloji (Usûl) Meselesi, Ensar Neşriyat, c. I, İstanbul. 391-440.
- Mes'ûdî. (1973). *Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevher*, thk.: Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, Daru'l-Fikr, Beyrut. I-III.
- Mustafa, N. A. (2001). İslâm Düşüncesinde Muhalefet, Çev.: Vecdi Akyüz, Ayışığı Yay., İstanbul.
- Müberred. (ts.). *el-Kâmil*, thk.: Muhammed Ahmed ed-Dâlî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut. I-IV.
- Sâlimî, N. (1961). *Tuhfetu'l-A'yân bi- Sîratti Ehl-i Ummân*, thk.: Ebû İshâk İbrâhîmet-Tafeyyîş, Kahire. I-II.
- Şehristânî. (2008). *Milel ve Nihal-Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihî-*, Çev.: Mustafa Öz, Litera Yay., İstanbul.
- Şemmâhî, A. (1987). *Kitâbu's-Sîre*, thk.: Ahmed b. Suûd es-Seyâbî, Ummân. I-II.
- Teber, Ö. F. (2008) “Hâricî İmâmet Nazariyesi ve Mutlak Hakikatin Meşruiyeti Sorunu”, *EKEV Akademi Dergisi*, c. XXXIV, 57-72. Erzurum.
- Yıldız, H. (1999). *Din Siyaset ve İdeoloji-Hâricilik Düşüncesinin Doğuşu-*, Sidre Yay., Samsun.
- (2010). *Kendi Kaynakları Işığında Hâriciliğin Doğuşu ve Gelişimi*, Araştırma Yay., Ankara.
- Watt, W. M. (2010). İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri, Çev.: Ethem Ruhi Fığlalı, Sarıcaç Yay., Ankara.